

affermare che questa monografia rappresenti un efficace strumento di studio e di approfondimento, utile per avere un quadro d'insieme della figura, della personalità e dell'operato politico di Augusto, nonché dei decenni che contribuirono a cambiare Roma e l'organizzazione di tutto il suo dominio, da quel momento Impero Romano.

Carolina Forasassi
Polo Museale della Toscana
Museo Archeologico Nazionale di Firenze

ROBIN WATERFIELD, *Taken at the Flood: The Roman Conquest of Greece*. Oxford - New York, OUP, 2014. pp. xxiv, 287.

Книгата *Taken at the Flood* од R. Waterfield е дел од оксфордската едиција *Ancient Warfare and Civilization*, чија цел, според уредниците, е „да се понудат нови и уверливи прикази од водечки историчари за вооружените судири што го обликувале класичниот свет“. Со оглед на тоа што книгата е наменета не само за експертите, туку и за студентите и воопшто сите оние што се заинтересирани за античката историја, авторот истакнува дека нема намера да се впушта во детална анализа на сите контроверзии. Затоа во преговорот дава кус преглед на главните проблеми и толкувања што се однесуваат на римската експанзија на истокот и го образложува својот став и сфаќање по ова прашање, при тоа истакнувајќи дека го претпочита толкувањето на В. Харис, но дека во белешките читателот ќе може да најде дополнителни информации за поважните проблеми и несогласувања што владеат меѓу историчарите (pp. ix-xiii). Со оглед на целите и обемот на делото, ваквиот пристап делува разумно и сосема оправдано.

Книгата е поделена на дванаесет поглавја. Во првото поглавје (Rome turns East, 4-20) P. В. дава преглед на состојбата во Илирија и преговорите пред почетокот на I Илирска војна; а потоа и куса анализа на карактерот на римската држава во овој период, односно на милитаристичката природа на римската владеечка аристократија. Следното поглавје (The Illyrian Wars, 21-40) се состои од преглед на собитојата во текот на Илирските војни и римските цели, мотиви и планови; како и на Сојузничката војна во Хелада и растечките тензии меѓу Рим и Македонија.

Следните три поглавја се посветени на војните меѓу Рим и Филип V – Barbarians go Home! (41-61), каде авторот дава приказ на настаните од I Македонска војна; King Philip of Macedon (62-79), каде се опфатени активностите на Филип по мирот во Фојника, а потоа и римската реакција и дипломатска офанзива, како и почетокот на воените дејствија од II Македонска војна сè до заминувањето на Сулпикиј Галба есента 199 г.; и The Freedom of the Greeks (80-103), каде се раскажуваат настаните до крајот на војната, дипломатските активности на Фламинин пред и по Киносефала и се разбира, Истамската декларација односно прогласувањето на хеленската слобода.

Шестото (The Road to Thermopylae, 104-122) и седмото поглавје (The Periphery Expands, 123-147) се посветени на војните меѓу Рим и Антиох III и Ајтолскиот сојуз и системот што Рим го наметнал во Мала Азија по победата кај Магнесија и мирот во Апамеја. Во осмото поглавје (Remote Control, 148-164) се анализира системот на индиректно владеење при што воздржувајќи се од анектирање на освоените територии Римјаните се обиделе да ја избегнат потребата од директна и постојана воена инволвираност на истокот; по што следи преглед

на ситуацијата во Хелада и Македонија и повторното влошување на односите меѓу Филип и Рим, како и прашањето за убиството на Деметриј.

Во деветото поглавје (*Perseus' Choice*, 165-180) е прикажано владеењето на Персеј до почетокот на III Македонска војна, состојбата во Мала Азија, односно во Пергам и Родос; како и мотивите и одлуката на Рим да завојува против Персеј и дипломатската активност и неискреност во предвечерието на војната. Десетото поглавје (*The End of Macedon*, 181-197) е посветено на III Македонска војна, организацијата на Македонија по битката кај Пидна и промената во односот на Рим кон Пергам и Родос.

Во претпоследното поглавје (*Imperium romanum*, 198-213) P. В. ја прикажува состојбата во Македонија, Илирија и Хелада и римскиот однос не само кон поразените туку и воопшто кон сите оние чија лојалност делувала сомнително; темелното уништување на Молосија; триумфалните поворки на Ајмилиј Паул и Аникиј; и последиците од интеракцијата со хеленската култура. Последното поглавје (*The Greek World after Pydna*, 214-236) претставува кус преглед на собитијата по III Македонска војна, вклучително и војната со Андриск, и со Ахајскиот којнон и последиците од римското присуство во Хелада.

Јазикот, стилот и воопшто нарацијата на собитијата и проблемите е соодветен на поставените цели и на авторот на книгата и на уредниците на едицијата. Презентацијата се карактеризира со низа дигресији, што не само за момент му даваат на читателот одишка од збиената нарација на воено политичките збиднувања, туку и го свртуваат вниманието кон други проблеми и прашања. Во тој контекст посебно треба да се истакнат „културолошките“ дигресији, како што се *Greek reactions to Rome* (59-61), *Ennius and Early Latin Literature* (141-143), *Culture and identity* (206-213), *Soul-Searching in Rome* (232-236). Овие неколку дигресији се посебно интересни и, верувам, полезни за читателот зашто станува збор за теми што вообичаено, за жал, не се обработуваат во делата посветени на судирот меѓу Рим и хеленистичките држави. Две дигресији што исто така заслужуваат внимание се посветени на прашањето за пустошењето и ограбувањето на Хелада и Македонија (*Plunder*, 75-78), и за римскиот концепт за *amicitia* (*Diplomatic friendship*, 149-154).

За жал, дигресиите се речиси единствениот дел од книгата што заслужуваат пофалба. Првиот и основен проблем е тоа што P. В. не успева да го исполни ветувањето од преговорот дека барем во белешките ќе понуди урамнотежен преглед на главните проблеми и различните мислења. Имено, трудовите на главните критизери на теоријата на В. Харис речиси и не се ни споменуваат во книгата, така што читателот кој не е подлабоко запознаен со оваа проблематика воопшто не би можел да процени каде и кои се главните проблеми и разидувања меѓу современите историчари. Навистина, тој ретко го споменува и В. Харис, но за тоа и нема потреба – не само што P. В. доследно ги следи неговите заклучоци, туку во одредени прилики е поекстреман дури и од самиот Харис. Се разбира, проблемот не е во тоа што P. В. одбира да го следи патот на Харис, што е сосема легитимен пристап, туку во тоа што речиси целосно ги игнорира критичарите, дури и онаму каде се покажало дека неговите теории се неодржливи. Поради ваквиот пристап P. В. го лишува читателот од можноста за стекнување на една поширока и урамнотежена слика и за подобро и подлабоко запознавање со проблемите поврзани со римското навлегување на истокот. Како што заклучува П. Бартон во приказот на оваа книга, „Сè додека читателите се свесни за пристрасните толкувања на P. В. и се во можност да ги корегираат, книгата е значаен

придонес за проучувањето на почетните години од римското вмешување на истокот“.⁴ Иако ми се чини дека П. Бартон е премногу дарежлив и умерен во заклучокот, за момент би се задржал на првиот дел од реченицата, зашто токму тука сосема јасно е лоцирана главната слабост на делото. Имено, ако целната група на читатели, освен стручњациите, се и студентите и пошироката читателска публика, тогаш книгата несомнено претставува неуспех. Зашто оние читатели што можат да ги препознаат тенденциозните и пристрасни толкувања, веројатно и нема да има што многу ново да научат од оваа книга. Оние пак што допрва се запознаваат со оваа проблематика и за кои книгата би требало да биде полезна како увод, веројатно не ќе можат лесно да се снајдат и да ги препознаат овие проблематични толкувања и со тоа се препуштени само на една од можните реконструкции.⁵ Згора на тоа, игнорирајќи ги останатите мислења, Р. В. игнорира значителен дел од литературата од последните три децении, и поради тоа во суштина не успева да исполни една од зацртаните задачи на едицијата, а тоа е да се понуди нов приказ на проблематиката.

Всушност, желбата на авторот да ги прикаже Римјаните во негативно светло често му го замаглува расудувањето. Така на пример, Р. В. во повеќе (веројатно и премногу) прилики истакнува дека римскиот проглас за слободата на Хелените претставувал, измама, дволичност, цинизам и слично (100-103, *passim*). проблемот не е дали тоа навистина било така или не – малкумина, ако воопшто и има некој, сè уште би ја застапувале теоријата за филхеленската политика на Рим и желбата навистина да се ослободат Хелените. проблемот е во тоа што читајќи го Р.В., се стекнува впечаток дека станува збор за пропагандно оружје што го измислиле Римјаните, што се разбира не е точно. Дури и да ги оставиме на страна бројните примери од класичниот период, примерите од хеленистичкиот период докажуваат дека овој слоган и пропаганда ни малку не загубиле на значење или популарност во периодот пред пристигнувањето на Рим, при што токму хеленистичките владетели ја имале главната улога. Во оваа прилика неколку примери ќе мора да бидат доволни како илустрација за бесполезноста на дискусијата кај Р. В.⁶ Познатиот декрет на Полиперхонт за слобода на Хелените, завршува со наредба сите Хелени да изласаат декрет со кој се забранува каква било форма на опозиција кон македонските владетели, но и со закана дека непослушноста кон Полиперхонт нема да мине незабележано и неказнето.⁷ Иако Антигон Едноокиот често се декларирал за најревностен застапник и бранител на слободата на Хелените,⁸ тоа воопшто не му пречело подоцна да се обиде да спроведе присилен синојкизам меѓу Лебед и Теос.⁹ Слично и Птолемај I се обидел да го искористи познатиот слоган, што сепак не го спречило да постави гарнизони во Коринт и Сикион, откако се покажало дека пропагандата не вродила со плод.¹⁰ Примерот пак со Итанос, чии жители јавно му се заблагодаруваат на Птолемај II што кога во градот бил поставен лагидски гарнизон, стратегот

⁴ P. Burton, *BMCRCR* 2015.02.42 @ <http://bmcrcr.brynmawr.edu/2015/2015-02-42.html>.

⁵ За споредба, во својата општа историја на Рим, за приближно шеесет страни текст посветени на војните меѓу хеленистичките монархии и Рим, Скалард дава речиси десет страни белешки каде читателот навистина има можност да се запознае со различните мислења и барем најважните трудови посветени на овој период (H. H. Scullard, *A History of the Roman World, 753-146 BC*⁴, 1980 (reprint 2013), Routledge Classics, London & New York, 219-262, 447-456).

⁶ За детална анализа, в. E. S. Gruen, *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, v.1, 1984, Berkeley & Los Angeles, ch. 4, особено 133-42.

⁷ Diod., 18.56.7-8.

⁸ e.g. Diod., 19.61; *RC* 1.

⁹ *RC* 3-4.

¹⁰ Diod., 20.37.2.

Патрокло не направил никакви измени во законите и внатрешното уредување,¹¹ покажува колку добро градовите успеале да се адаптираат на новата состојба.

Идејата пак за речиси патолошкиот милитаризам на Римјаните (14-18, *passim*) веројатно би им звучела многу чудно на дијадосите кои минале четири децении во речиси непрекинато војување; или пак на Пир, Филип V и Антиох III кои најголемиот дел од владеењето го минале во разни војни и походи.¹² Впрочем, дури и за Полибиј, Македонците, а не Римјаните, се највоинствениот народ - *πολέμιος κερχαρήτορας ἤντε δαίτι*.¹³ Веројатно еден од најзапрепаствувачките заклучоци на Р. В. е дека војувањето меѓу Хелените (и Македонците) имало речиси ритуализиран карактер, со релативно мали загуби, за разлика од крвожедните Римјани кои секогаш се стремеле да убијат колку што е можно повеќе непријатели (133). Доволно е само да се прочитаат описите на битките кај Ипсос, Лисимахеја, Селасија, Рафија, а и да не зборуваме за битките на Александар III за да стане јасно колку е искривена и нереална реконструкцијата на Р. В. Слично стојат работите и со мислењето дека злосторство како што било темелното уништување на Коринт во 146 г. не било видено уште од времето кога Александар ја уништил Теба (224). Дел од жртвите на Ајтолскиот сојуз веројатно не би се сложиле со ваквиот заклучок, исто како и жртвите на Филип V во времето на источната кампања 202-200 г. (а претходно и жителите на Фтиотидска Ахаја). Всушност, токму за таков тип на темелно уништување може да се земе комплетното разурнување и ограбување на Мегалопол од страна на Клеомен III.¹⁴ Нема сомнеж дека Римјаните биле крајно сурови и безмилосни; но истото може да се каже и за поголемиот дел од нивните современници; ако тие делуваат посурови од останатите, тоа по прво се должи на фактот што во крајна линија тие биле поуспешни од своите ривали.

Нешто слично може да се каже и за приказот на Р. В. за почетокот на војната меѓу Рим и Антиох III. Имено, според него релативно малата војска со која се истоварил Антиох можеби сведочи дека тој испраќал порака до Римјаните дека не сака војна, туку дека единствено има намера да посредува меѓу Хелените (116-117). Како и да се оцени владеењето на Антиох III, до времето на војната со Рим тој веќе бил на престолот три децении и имал стекнато богато воено и политичко искуство; да се тврди дека тој не очекувал вооружена реакција од Рим откако се истоварил во Деметријада е крајно наивно. Уште од првите преговори било јасно дека Римјаните немаат намера долгорочно да го толерираат военото присуство на Антиох во Тракија; а ако проблемот била Тракија, што точно би можел да очекува Антиох кога се истоварил во Хелада? Независно од тоа каде ќе ги бараме причините за судирот меѓу Рим и Антиох и како ќе ја оцениме римската политика во овој период, сосема е јасно дека војната почнала во моментот кога Антиох пристигнал во Деметријада.¹⁵

¹¹ *OGIS* 45. cf. *Syll.*³, 463.

¹² Според Волбанк, од 42 години владеење, Филип минал во мир најмногу 8 (F. W. Walbank, *Philip V of Macedon*, 1940, Cambridge, 259). За нестабилната состојба и постојаните војни во хеленистичкиот период v. A. M. Eckstein, *Mediterranean Anarchy, Interstate War, and the Rise of Rome*, 2006, Berkeley & Los Angeles, ch.4; S. L. Ager, „An Uneasy Balance: from the Death of Seleukos to the Battle of Raphia“, *BCHW*, 2003, 35-50.

¹³ Polyb., 5.2.6. *HCP I*, ad loc. cf. A. M. Eckstein, *Moral Vision in the Histories of Polybius*, 1995, Berkeley-Los Angeles-London, 171-2.

¹⁴ Polyb., 2.55.2-7.

¹⁵ За дипломатската предигра основен и ненадминат труд останува E. Badian, *CPh* 54.2 (1959), 81-99, кој на крајот (96) заклучува дека „*de iure* почетокот на војната е исто толку загадочен колку што е неважен; војната *de facto* започнала со влегувањето во Деметријада“.

Уште еден недостаток што произлегува од ваквиот пристап, е што Р. В. посветува несразмерно повеќе внимание на состојбите во Рим и мотивите на Сенатот, додека пак хеленистичките држави се турнати во втор план. Ова би било прифатливо и разбирливо во, на пример, еден општ труд посветен на римската Република, но не и во книга посветена на судирот меѓу Рим и хеленистичките држави. Иако на крајот поразени, тие не биле немоќни и беспомошни, така што нивните постапки, цели и мотиви се подеднакво важни како и римските. Фокусирајќи се на Рим, Р. В. во одредена мера ја игнорира, или барем создава погрешен впечаток за (не)важноста на втората суштествена компонента во процесот што е централна тема во книгата.

Како што може да се забележи, станува збор за мошне сериозни недостатоци што значително ја намалуваат вредноста на книгата. Но, приврзаниците на В. Харис веројатно би имале поголемо разбирање и полесно би минале преку нив од авторот на овој приказ. Всушност, ако ова беше единствениот недостаток на книгата, веројатно сè уште би можеле да се сложиме со заклучокот на П. Бартон. За жал, листата на проблеми не е исцрпена само со прашањето за пристапот на Р. В. кон римската експанзија, односно римската надворешна политика. Имено, во повеќе прилики авторот се впушта во реконструкции и претпоставки, па дури и заклучоци што не може да се поткрепат со изворите, или пак бараат многу подетална анализа од понуденото.

Така на пример, не наоѓам никаква поткрепа во изворите дека целта на Римјаните по I Илирска војна била да се овозможи развој на цивилизиран живот во јужна Илирија, односно создавање на конфедерација на хеленски заедници, слично на развојот на Епир во времето на Пир (24). Претпоставката е проблематична од толку аспекти што одвај и да заслужува коментар. Но, бидејќи овде е поставен проблемот на методологијата, доволно ќе биде да се посочи дека во соодветната белешка, каде би очекувале авторот да го поткрепи толкувањето со аргументи, тој единствено упатува на литература за развојот на Епир во времето на Пир (249 n.5)! Иако можеби помалку очигледно, сепак подеднакво проблематично е и толкувањето дека по 228 г. меѓу римските *amici* бил и Орикум (23). Навистина, тој во белешката признава дека доказите се прилично слаби, но дека сведоштвото на Зонара (9.4.4) е доволен аргумент (249 n.3). Не само што во една книга наменета за пошироката публика би било несоодветно претпоставката детално да се образложи во белешките, туку авторот воопшто и не ја зема предвид анализата на Е. Бадијан, кој барем според мене, сосема убедливо докажа дека во овој случај треба да се претпочита информацијата на Ливиј (24.40), односно дека по се изгледа дека Орикум не бил дел од заедниците што склопиле пријателство со Рим.¹⁶ Дали во овој случај ќе се сложиме со Бадијан или не, е сосема ирелевантно – поентата е дека Р. В. нуди решенија без воопшто да се впушти во анализа на античките извори или дискусија со современите автори. За слободата што Р. В. си ја зема при ползувањето на изворите сведочи и анализата за карактерот и воинственоста на Филип V, при што се повикува на познатиот ироничен епиграм на Алкај (39).¹⁷ Проблемот не е во сликата што ја дава за Филип (иако не ми е сосема јасно што сака Р. В. да каже кога неколку страни претходно го опишува Филип како *fiery Macedonian patriot*), туку во тоа што објаснувајќи го Филип и неговите амбиции во предвечерието на I Македонска војна, се повикува на епиграм што датира од периодот 202–200 г., и единствено може да се разбере во контекст на источната кампања на Филип во овој период.¹⁸

¹⁶ E. Badian, *PBSR* 20 (1952), 93.

¹⁷ *Anth. Pal.*, 9.518

¹⁸ v. F. W. Walbank, *CQ* 36.3/4 (1942), 134-7; C. F. Edson, *CPh* 43.2 (1948), 116-21.

Згора на тоа, авторот во неколку наврати прави пропусти во фактографијата. Така на пример, според Р.В., во времето кога Филип дејствувал во Карија во 201 г., во исто време Антиох бил активен во близина, во внатрешноста на Мала Азија (66). Меѓутоа, иако активен во претходните години, околу 202 г. Антиох веќе го свртел вниманието кон Којле Сирија и новиот судир со Лагидите.¹⁹ Впрочем, кога Филип се нашол во неприлика, побарал помош, согласно договорот со Антиох, од селевкидскиот намесник Севксид;²⁰ ваквата постапка би била крајно неразбирлива ако во непосредна близина се наоѓал лично Антиох. Слично, Р. В. греша кога вели дека Филип успеал да го спречи обидот на родоско-пергамската флота да го деблокира Хиос (66). Навистина, тој успеал по цена на сериозни загуби да го одбие нападот на сојузничката флота, но дури откако ја прекинал опсадата на Хиос и се обидел да се повлече кон Самос.²¹ Ниту пак е точно, барем според изворите, дека по пустошењето на пергамската територија, Филип успеал да се снабди со намирници (66); напротив, токму по нападот на Пергам тој почнал да се соочува со недостиг на намирници, по што бил принуден да побара помош од Севксид.²² Ниту пак е соодветна споредбата со атинските хипеи за да покаже дека коњаниците ја претставувале социјалната елита (130); зашто, пентекосиомедимните, а не хипеите се највисокиот слој во Атина.²³

Пример што мошне убаво ја доловува претераната слобода во ползувањето на изворите, а со тоа и градењето на погрешна слика за фактичката состојба е дискусијата за улогата на платениците. Имено при споредбата на римската и хеленистичките војски, Р. В. меѓу другото истакнува дека наспроти римската народна војска, Македонците и Хелените веќе долго време се потпирале врз платеници, иако тие не влевале целосна доверба (132). Навистина, Полибиј во една прилика прави споредба меѓу римските легии и платеничките војски.²⁴ Меѓутоа, оваа споредба е во контекст на споредбата меѓу римските и картагинските, а не хеленистичките војски. Напротив, иако хеленистичките владетели навистина најмувале значителен број на платеници, јадрото на хеленистичките војски и понатаму била фалангата составена од граѓани.²⁵ Значи импликацијата на Р. В. дека една од причините за поразите на хеленистичките држави е употребата на платеници не само што е комплетно ирелевантна, туку кај неупатениот читател создава погрешен впечаток дека токму платениците претставувале ударен елемент во хеленистичките војски. Во тој правец, не ми е сосема јасно зошто авторот се одлучил како една од илустрациите во книгата да стави и детал од Трајановиот столб (140, fig. 7.1). Зашто легиите од времето на големите војни на истокот не само што се временски оддалечени речиси три века од нивните наследници во времето на Трајан, туку згора на тоа дури допрва следеле воените реформи на Мариј, а подоцна и реформите во раната Империја.

Би можело уште многу што да се каже за пропустите на авторот, но во оваа прилика споменатите примери ќе мора да бидат доволни за да се покаже едностраниот пристап кон проблематиката, претерано слободното ползување на

¹⁹ J. Ma, *Antiochos III and the Cities of Western Asia Minor*, 1999, Cambridge, 73; R. M. Errington in *CAH VIII*², 1989, 251.

²⁰ Polyb., 16.1.8-9, 24.6.

²¹ Polyb., 16.2-10.

²² Polyb., 16.1.

²³ Arist., *Ath. Pol.*, 7. cf. H.-J. Gehrke, *BNP*, s.v. „Hippeis“.

²⁴ Polyb., 6.52.4. Р. В. не се повикува на Полибиј во оваа прилика, но тешко е да се избегне впечатокот дека неговата анализа се темели токму врз споредбата на ахајскиот историограф.

²⁵ N. Sekunda in *CH of Greek and Roman Warfare*, v.1, 2007, 343-4; G. T. Griffith, *The Mercenaries of the Hellenistic World*, 1935, Cambridge.

изворите во повеќе наврати, како и бројните фактографски грешки. Иако интересно, па на моменти дури и возбудливо четиво, поради сериозните недостатоци книгата не успева да ги исполни зацртаните цели на уредниците на едицијата, ниту пак верувам дека би можела да послужи како соодветен увод, односно помагало за пошироката читателска публика, или пак за оние што доправа почнуваат да навлегуваат во прашањето за римската експанзија на истокот.

Стефан Пановски

Институт за национална историја, Скопје

МАКЕДОНСКИ ПРЕВОДИ НА ДЕЛА ОД СТАРОГРЧКИ И ЛАТИНСКИ ЈАЗИК

1. ЕПИКА (EPICA)

Вергилиј (Vergilius)

Ајнеида (AENEIS). Препев од латински, Љубинка Басотова, предговор Елена Колева. Скопје: Култура, 1999.

Овидиј (Ovidius)

Преобразби (METAMORPHOSES). Препев од латински, Љубинка Басотова. Скопје: Три, 2002.

Прличев, Г. С. (Prlichev, G. S.)

Мартолозот (O ARMATOLOS). Препев од старогрчки, М. Д. Петрушевски. Скопје: Македонска книга, 1983.

Скендербеј (SKENDER BEY). Препев од старогрчки, М. Д. Петрушевски. Скопје: Македонска книга, 1974.

Хесиод (Hesiodus)

Дела и дни (OPERA ET DIES). Препев од старогрчки, Витомир Митевски. Скопје: Култура, 1996.

Теогонија (THEOGONIA). Препев од старогрчки, коментар и индекс Марија Чичева-Алексиќ. Скопје: Сигмапрес, 2001.

Хомер (Homerus)

Избор од „Илијада“ и „Одисеја“ (ILIADIS ET ODYSSEAE CARMINA SELECTA). Превод и препев од старогрчки, Михаил Д. Петрушевски. Скопје: Култура, 1953.

Избор од “Илијада” (ILIADIS CARMINA SELECTA). Превод и препев од старогрчки, Михаил Д. Петрушевски. Скопје: Просвета, 1969.

Илијада (ILIAS). Препев од старогрчки, Михаил Д. Петрушевски. Македонска книга, Скопје, 1982.

Одисеја (ODYSSEA). Од старогрчкиот оригинал превел и препеал Михаил Д. Петрушевски. Ракописот го приредиле за печат Калиопа Петрушевска и Владимир Петрушевски. Скопје: Магор, 2008.